

XV ƏSRDƏ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN MƏDƏNİ İRSİ

LEYLİ HƏMİDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Univeristetinin müəllimi, s.e.ü.f.d

Azərbaycan

E-mail: leyli.hemidova@mail.ru

Əsası VI əsrdə qoyulmuş Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Şirvanın təbii cəhətdən zəngin, əlverişli coğrafi mühitdə yerləşməsi onun həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni cəhətdən inkişafına böyük töhvə vermişdi. XV əsrdə Şirvanşahlar siyasi cəhətdən Azərbaycanda əsas dövlətlərdən biri olmaqla yanaşı, özünün mədəni inkişafının da zirvə nöqtəsinə qədəm qoymuşdu.

Bu dövr memarlığının şah əsəri hesab olunan Şirvanşahlar saray kompleksi XV əsrin 10-cu ilində tikilmişdir. Şeyx İbrahim oğlu Xəlilullahın Bakı şəhərini Şirvanşahların yeni mərkəzinə çevrilməsini planlayaraq Şirvanşahlar saray ansamblını ucaltmışdı. Güman edilir ki, saray Şirvanşahlar türbəsinin baş tağındakı medalyonda adı yazılmış Memar Əli tərəfindən inşa edilmişdir.

Kompleksin şah əsəri Fərrux Yasarın xatirə türbəsidir. Türbə dördgüşəli qapalı həyətdə yerləşir. Türbənin həyətinə küçədən və yuxarı həyətdən gələn iki giriş var. Dördgüşəli həyət üç tərəfdən yerdən bir qədər yuxarı qaldırılmış sütunlu və çatmatağlı eyvanla əhatə olunmuşdur. Həyətin mərkəzində, sütunlar üçün olan yüksək özülün - stilobatin üzərində, eyni orderli açıq tağ sırası ilə əhatə olunmuş səkkizgüşəli rotonda durur. Rotondanın da iki giriş qapısı vardır. Əsas hesab edilən qərb girişi zəngin nəqşli təmtəraqlı portalla seçilir. Portalın səthi şərq xalçalarının ornementlərini xatırladan ornementlərlə, eləcə də dərinliyi 3-5 sm olan daş üzərində oyulmuş naxışlarla bəzədilmişdir. Portal divar oyuğunun qabırğalı yarımçüm bəzi 7 sıralı stalaktit kəməre söykənib. Stalaktitlərin üzərində düz sahədə nəbati ornametlər həkk edilmişdir.(2,34)

İkimərtəbəli yaşayış binası kompleksin daha qədim tikilisidir. Bu asimmetrik formalı ikimərtəbəli

binada mərtəbələr arasında əlaqə divar içində tikilmiş üç dar pilləkənlə saxlanılır. Sarayda vaxtilə 52 otaq olmuşdur. Onlardan 27-si birinci mərtəbədə, 25-i ikinci mərtəbədə idi. Mağzalşəkili dar pəncərələri olan aşağı mərtəbə nöqər - naib, təsərrüfat işləri və anbarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərviş türbəsi, Bayıl qəsrinin qalıqları, hal-hazırda mövcud olmayan Key Qubad məscidinin bünövrəsi və Şərq Portalı orta həyətdə yerləşirlər.

Şərq portalı kompleksin ən son tikilisidir. Murad darvazası adı ilə tanınan Şərq portalı kompleksin bütün abidələrindən xeyli sonra XVI əsrdə Bakı Osmanlı türklərinin işğalı altında olarkən inşa edilmişdir. Portalın yuxarı hissəsi ərəbcə yazılmış kitabə ilə bəzədilmişdir: "Bu nəcib imarəti tikməyi ən adil və müəzzəm sultan Murad xanın hakimiyyəti zamanında ulu Rəcəb baba Bakuvi 1585-1586-cı ildə əmr etmişdir".

Orta həyətdə üzərində kitabə və təsvirlər olan 699 daş piltələr nümayiş etdirilir. Onlar saray kompleksi tikililərinin qalıqları deyillər, lakin Şirvanşahlara aiddir. Bütün bu daş lövhələr Bakı körfəzinin dibindən tapılmışdır. Bu daşlar orta əsrin ən maraqlı memarlıq abidələrindən biri, uzun əsrlər boyu Bakı buxtasında su altında qalmış Bayıl qəsrinin qalıqlarıdır.

İbadət həyəti adlandırılan aşağı həyətdə Şirvanşahların ailəvi türbəsi və Saray məscidi vardır. Saray hamamı və Ovdan kompleksin ən aşağı hissəsində yerləşirlər. Kompleksin aşağı həyəti digərlərindən tağlı keçidi olan qapalı divarla ayrılır. Şirvanşahların türbəsi düzbucaqlı, üzəri altıtinli gümbəzlə örtülü binadır. Gümbəz xarici tərəfdən kəsmə, qabarıq çoxbucaqlı ulduzlarla bəzədilmişdir. Keçmişdə gümbəzin hamar səthlərindəki çökəkliklərə (ulduz şəkilli yarıqlara) mavi rəngli minalı kaşı doldurulmuşdur. Müasir dövrdə onlar gümbəzin üzərində saxlanılmamışdır,

lakin arxeoloji qazıntılar zamanı muzeyin ərazisindən tapılmışdır.(6,45)

Saray hamamı kompleksin ən aşağı hissəsində yerləşir. Şərqi başqa hamamları kimi bu hamam da temperatur rejimini - qışda istiliyi, yayda isə sərinliyi saxlamaq üçün yarıyeraltı tikilib. Hamam uzun müddət torpağın altında qalmış, yalnız 1939-cu ildə aşkar edilmişdir və 1961-ci ildə konservasiya edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayı ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. Bəzən buna görə qeyd edilir ki, saray vahid plan əsasında tikilməmişdir. Ən yüksək hissəsində sarayın iki mərtəbəli binası yerləşir. Onunla birgə eyni hündürlükdə divanxana yerləşir.

1863-cü ildə Bakıda olmuş alman alimi E. Kempfer saray kompleksindəki köşkü "Divanxana" adlandırmışdır. O, qeyd edir: "Divanxana xüsusi heyrət doğurur... Bu bina bir yandan özümlü formaları və memarlığı ilə seçilir, o biri yandan bütün saray ansambli üçün əla bəzəkdir." Rus şərqşünasları və səyyahları Şirvan memarlığının bu şah əsərini "Divanxana" adı ilə tanıtmışlar.

Son dərəcə açıq, sərbəst və fəzalı kompozisiyası olan Divanxana bütün görkəmi ilə dünyəvi xarakterli binadır. Bu xüsusiyyəti ilə o, qapalı quruluşlu, kütləsəl, dini və xatirə tikililərindən kəskin fərqlənir. Azərbaycanın orta əsr memarlığında sütunlu eyvanı olan yığcam quruluşlu saray binaları Elxanilər dövründən məlumdur. Cənubi Azərbaycanda Təxti Süleyman şəhərində tapılan bu tikili Arqun xanın zamanında inşa edilmişdir. Həmin saray dörd sütunlu və dərin eyvanlı idi. Əldə edilən qrafik materiallar Şənbə Qazan kompleksindəki Adiliyyə köşkü və Qazan xanın yay iqamətgahı olan Ucanda tikdirdiyi saray köşkündə ön fasadlarının da dörd sütunlu - üç tağlı quruluşunda olduqlarını göstərir. Divanxana binasının saray köşkü olduğunu təsdiqləyən özəlliklərdən biri onun eyvanında vaxtilə yaşayış evləri üçün səciyyəvi olan məhəccərlərin-qorxuluqların qurulması faktıdır. Mərkəzi səkkizbucaqlı salonu beş yandan dövrələyən incə sütunlu, şəbəkə məhəccərli və sivri sıratağlı eyvan Divanxana köşkünə saraylara xas təntənəli və fəzalı görünüş verir. (1,89)

Azərbaycanın da tərkibində olduğu Ön Asiya bölgəsinin saray memarlığında səkkizbucaqlı salonu

olan köşklər zaman və məkanca geniş yayılmışdır. Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı binasının özəyi XII əsrdə tikilmiş səkkizbucaqlı salondur. Təxti Süleymanında tikintisi XIII əsrdə düşən iki səkkiz bucaqlı köşk iri saray kompleksinin tərkibində olmuşdur. Bu ənənənin Qacarlar dövrünəqədər davam etməsinin ən parlaq örnəyi Tehranın Qacar sarayındakı yay köşküdür. Səkkizbucaqlı planı, açıq dövrələmə eyvanı və salonunun prizmatik kürsülük üzərinə qaldırılması baxımından həmin köşk Bakı Divanxana köşkünə ən yaxın olan abidədir. Belə böyük bənzərlik bölgədə saray köşkünün nə qədər davamlı olduğunu göstəricisidir.

Divanxana salonunda divarların alt bölümü yaxşı yonulmuş daş hörgü kütləsinə görə biraz batıq olub yarımyonulu daşlarla üzlənmişdir. Bu vəziyyət həmin səthlərin vaxtilə kaşı bəzəyi ilə örtüldüyünün parlaq göstəricisidir. Çox önəmli funksiya daşdığından Divanxana köşkünün, özəlliklə onun salonunun interyerləri də çox təntənəli bəzədilmişdir və onların tərtibatında çoxrəngli kaşı mozaiki önəmli rol oynamışdır. Şirvanşahlar saray kompleksinin hər baxımdan zirvəsində olan Divanxana düzgün olaraq orta əsr Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən biri sayılır. Bədr Şirvani şah imarətini təsvir edərkən bu sənət möcüzəsini mükəmməl adlandırmışdır.(1,102)

Divanxananın həyətindəki təsərrüfat quyularından birini təmizləyərkən şirli qabın fraqmentləri tapılmışdır. A. Paxamov yazır: "Aşağıda qara, yumşaq torpaqda nəinki şirli, həm də adi, əsasən ağ gildən hazırlanmış saxsı qab qırıntıları aşkar olundu. Toplanmış saxsı fraqmentlərindən bəzi əşyaları tam bərpa etmək mümkün oldu. Onlardan nazik divarlı, ayaqlı, çox incə formalı və çox zərif bişirilmiş gildən saxsı vaza; bir sıra kiçik dairəvi şirli, gözəl naxışlı boşqab; bəzi sadə küpələr və çıraqlar xüsusilə diqqəti cəlb edir". I təbəqədən tapılmış qablardan biri XIV-XVI əsrlərə, o birisi isə XV əsrə aiddir. Oksidlənmiş pullar və adları çəkilən materiallar onları təqribən XV əsrə aid etməyə imkan verir.

Quyudan yuxarıda, yer səthinin müxtəlif səviyyələrində, mavi kaşılarla qarışmış tikinti qatından və materiküstü təbəqədən tapılmış, sadə şirsiz və şirli keramikanın fraqmentlərinin statigrafik analizi göstərdi ki, alt qatın keramikası hələ

Divanxananın tikintisindən daha əvvəl, lakin XV əsrdən gec olmamaq şərti ilə buraya düşmüşdü. (7,67)

Tapıntılar içərisində anqoblanmış, əsasən oymalarla bəzədilmiş və şəffaf yaşıl mina ilə şirlənmiş qablar xüsusi seçilir. Quyunun beçinci metrədəki təbəqədən tapılan materiallar onları XV əsrə aid etmək olar. Onun diametri 40 sm, kənarları kələ-kötürdür, albalıya bənzəyən, lakin olduqca stilləşdirilmiş yarpaqları relyef meyveləri ilə bəzədilmişdi.

1944-cü ildə Şirvanşahlar saray kompleksində aparılan tədqiqatlar nəticəsində Dərviş türbəsinə yaxın III və IV sahələr üzrə 1938-1939-cu illərdə tədqiq olunmuş və buradan müxtəlif şirli və şirsiz keramikanın fraqmentləri tapılmışdır. Bu qonur rəngli, bişirilmiş, səthi xeyli hirsələnmiş qazanların diametri 30 sm, böyük dairə hissəsində maksimal diametri 36 sm, üfqi qatlanmış kənarlarının eni 2 sm, hündürlükləri isə 18 sm idi.

Osmanlı ordusu tərkibində bölgəyə gələn və müşahidələrini yazan tarixçi Asafinin qeydlərinə əsasən, şah İsmayılın Bakıya hücumu (XVI əsr) nəticəsində şəhərlə birlikdə saray və xanəqah da ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. III Muradın hakimiyyəti dövründə Bakı Osmanlıların əlinə keçdikdən sonra Şirvan valisi Özdəmir oğlu Osman paşa tərəfindən yenidən abadlaşdırılır.

Şah məscidinin memarlığında bu günədək açıqlanmamış problemlərdən biri hər güşədə yer alan iki mərtəbəli kiçik hücrələrdir. Mehmet Rıhtımın fikrincə, bu bürclərdən balaca olanı xəlvətxana, digərləri isə dərş otaqları olmuşdur. Çünki, alim qeyd edir ki, kiçik bir məsciddə yeddi hücrənin olmasını başqa cür izah etmək olmaz. Çünki Misidəki Dəmirdaşilik xanəqahı, Kastamonudakı Seyid Əhməd Sünnəti və Amasiyadakı İlyas Amasi xanəqahı kimi abidələr eynilə bunun bənzəridir və burada da hücrələr məscidlə bir yerdədir. Bundan əlavə, bu hücrələrin Xəlilullah xanın ailəsinə mənsub qəbirlərin olduğu binada yerləşdirilməsi bir daha buranın xəlvətgah olduğunu təsdiqləyən xüsusiyyətlərdəndir. Xəlvət edilən məkanın qəbirlərlə bir yerdə olması da sufi ənənəsində görülən xüsuslərindəndir.

Burada yer alan digər məkanlar isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sarayın yaşayış binası və

divanxanadır. Bu məkanın saray özəlliklərinə malik olduğunu qeyd etmək olar. Belə ki, tarixi mənbələrdən başqa I Xəlilullah xanın Bakıda yaşadığını göstərən əlamətlər də vardır. Onun dövründə burada tikilmiş abidə xarakterli memarlıq tikililəri, Xəlilullahın ailə üzvlərinin qəbirlərinin olduğu türbə, Seyid Yəhyanın I Xəlilullah xanla yaxın münasibətləri və hətta Xəlilullahə şərəfinə əsər yazması bu dövrdə Şirvanşahların Bakıda iqamət etdiklərini göstərir.

Qeyd etməliyə ki, Keyqubad və şah məscidləri, qəbirlər, məscid və qəbirlərdə yer alan hücrələr isə buranın xanəqah olduğunu təsdiqləyən tutarlı dəlillərdir. Mənbələrdə digər məkanların isə saray kompleksinə daxil olduğu bildirilir.

Şirvanşahlar sarayının abidələri içərisində qədim türk mədəniyyətinin, o cümlədən Oğuzların inancları ilə bağlı maraqlı faktlar mövcuddur. 1192-ci ildə baş vermiş zəlzələ zamanı inanclar üzərinə qurulmuş “Kimak” abidələrinin (pirlərin) xarakteri və gizli tərəfləri sonrakı dövrlərdə də Şirvanın digər yerlərində ucaldılan tikililərdə qorunmaqda davam edir. Elə Şamaxı adının da etimoloji olaraq, formalaşmasını “Kumak” tayfalarının adı ilə bağlı olduğunu zənn edən alimlərimiz mövcuddur.(5,345)

İ. Tağıyevin yazdığı “Şirvanşahlar sarayı, yaxud “Seyid Yəhya Bakuvinin Xanəqahı” adlı kitabının səhifələrində Şirvanşahlar sarayının mövcud olduğu yerdə daha qədimdən müxtəlif dərinliklərdə olan “quyu”lar barədə maraqlı fikirlər mövcuddur. Müəllif qeyd edir ki, burada: “Tikililər olmasa da quyular mövcud idi”. XV əsr coğrafiyaçısı Əbdürrəşid Bakuvinin məlumatında şəhərin təsviri zamanı burada qurumuş quyulardan ibarət daşlı təpələr üzərində dayandığını yazır. Əsər 1403-cü ildə, bizim xanəqahın tikilməsindən öncə yazılmışdır. Unutmayaq ki, xanəqahın birinci mərtəbəsində yerləşən 25 otağın az qala yarısında biz quyuların mövcudluğunu görürük. Bəzi otaqlarda hətta 2 quyu var. Əgər biz quyuların bu otaqlarda yerləşməsinə diqqət yetirsək, otaqlardan düzgün istifadə etməyə mane olan quyuların qaydasız yerləşdiyini görürük. Onların yerləşməsinə görə, başa düşmək olar ki, onlar “sarayın” inşasından əvvəl mövcud olmuşlar və biz belə quyuları hələ “divanxana”nın həyətində və həmçinin, yeraltı pir “Süd quyusunu” görürük. Belə çıxır ki, bütün bu

tikililər elə qoyulmuşlar ki, bu quyular və yer altı pır doldurulmasın və dağıdılmasın.

Bildiyimiz kimi, quyu kultu digər xalqlarda da mövcuddur, lakin türklərin inanc rəmzləri sırasında daha fəqli özəllikləri ilə fərqlənir. Hətta bu fərqliliklər türklərin etnoqrafik sənət növlərində də yaşamaqdadır. Çünki, "quyu" bir neçə xüsusiyyəti Dekorativ Tətbiqi sənət növlərimizdə yer alır və müxtəlif memarlıq inciləri hesab etdiyimiz pirlərin və sarayların tikilməsinin ana ünvanına çevrilir.

Qeyd olunan elementlər bəzi xalçaların kompozisiya quruluşunda bəzən əsas, bəzən isə bağlayıcı element kimi istifadə olunur. Onların arasında ən məhşurları "Bakı göl" və "quyu haşiyə" adlı elementləridir ki, bizlərə qədim türklərin "quyu" kultuna bağlılıqlarını əks etdirir. Eyni zamanda çox maraqlıdır ki, altı bucaqlı göl elementinin istər, "Bakı" istərsə də Bakı ətrafı kəndlərə məxsus Novxanı, Görədil və digər xalçaçılıq ocaqlarında toxunması heç də təsadüfən deyildir. Çünki, altı bucaqlı "göl" elementləri özünəməxsus formada həll edilərək bir az uzadılmış olur ki, bu da təbiətdəki göldən fərqli olaraq, "quyu" timsalında öz əksini tapır.

Şirvanşahlar saray kompleksinin tərkibində olan binaların memarlıq obrazının bədii ifadəliyində baştağlar əhəmiyyətli rol oynayır. Şah türbəsi (1435) və Divanxananın (XV əsr) baştağları, eləcə də Ulu Rəcəb qapısı (1585) Şirvan bölgəsində həcm-məkan kompozisiyası ümumi prinsiplərə dayanan özəl baştağ tipinin formalaşdığını göstərir. Düzbucaqlı çərçivəyə alınmış bu baştağların dərin tağçaları yuxarıda sivri və dilimli yarımgümbəzlə bağlanmışdır. Türbə və Divanxananın baştağlarının timpanları daşda böyük ustalıqla işlənmiş incə bitgisəl ornamentlərlə örtülmüşdür. Ulu Rəcəb qapısının üst bölümü biraz sadə işlənmişdir. (9,56)

Hər üç baştağın timpanında iki medalyon simmetrik yerləşdirilmişdir. Türbədəki medalyonlar damla şəklində-badamvari biçimdə olduğu halda Divanxanada səkkizbucaqlı, Ulu Rəcəb qapısında isə dairəvi biçimdədir. Səkkizbucaqlı medalyonlar həndəsi, dairəvi medalyonlar mərkəz simmetriyalı bikgisəl ornamentlərlə doldurulmuşdur. Türbə timpanındakı medalyonlarda, onlardan fərqli olaraq epiqrafik ornamentlər yerləşdirilmişdir.

Şah türbəsinin baştağının memarlıq bəzəyində

epiqrafika-inşaat kitabələri önəmli yer tutur. Giriş qapısının çərçivəsinin sivri ucu içində kufi xətti ilə altı "Əli" yazılmış altıbucaqlıya çevrilir. Onu üst hissəsində iki sətirli iri düzbucaqlı kitabədə "... bu işıqlı türbəni öz anası və oğlu üçün tikməyi" hicri 839-cu, miladi 1435-ci ildə Şirvanşah I Xəlilullahın əmr etdiyi bildirilir. Baştağ kompozisiyasını yuxarıda tamamlayan dini mətnli kitabə daha iri ölçülü və daha təntənəlidir. Biçiminə və işlənmə tərzinə görə kitabədən daha çox zərgərlik əsərinə-şəbəkəli iri sığaya bənzəyən iki medalyon bu böyük kitabədən asılmış kimi görünür. Badamvari biçimi olan bu kitabələrin hər ikisinin mətni eynidir. Ancaq onlardan cənubda olan şimaldakından daha az aşınmış pozulmuşdur. Bütövlükdə medalyonlar türbə baştağının ən gözəçarpan qalıntılarıdır.

Divanxanadan biraz aşağıda türbə və şah məscidi (1442-ci ildə) tikilmişdir. Bu abidələrin yanında məhşur alim Seyid Yəhya Bakuvinin məqbərəsi yerləşir. Güman olunur ki, Bakuvinin səkkizguşəli məqbərəsinin yanında ayrıca birdə məscid olmuşdur. Lakin həmin məscid sonradan məhv olmuşdur. Bütövlükdə, kompleks iki hissəyə ayrılır. Birincisi rəsmi işlər üçün, ikinci hissə isə şəxsi istifadə məqsədlər üçün tikilmişdir.

Memar Əbdülvahab Salamzadə Şirvanşahlar sarayının yerləşdiyi məkan ilə bağlı qeyd edirdi: "İçəri şəhər"də ən gözəl və əlverişli nöqtəni seçməklə, memarlar saray üçün dənizə açılan mənzərəli panoramı təmin etmiş, sarayı o dövr Bakısının şəhərsalma dominantına çevirmişdilər. 1683-cü ildə sarayda olmuş, Bakını ilk qrafik təsvirini latın dilində yazmış olduğu 2 cildli kitabında vermiş alman alimi Engelbert Kempferin təsviri də bu faktı təsdiqləyir: "Şəhərin buxta üzərində yüksələn ən hündür hissəsi şah möhtəşəmliyi və qeyri-adi əzəməti ilə gözəl yonulmuş, bir-birinə elə ustalıqla pərçim edilmiş daşlardan ucaldılıb ki, onların tikiş yerləri belə sezilmir". Lakin təəssüf ki, nə həmin bürclər, nə də ala qapılar günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Yalnız alman təbiətşünas alimi E.Kempfer kitabında qapıların təsvirini vermiş, hər 2 qapının üzərində qarşı-qarşıya durmuş iki şir və onların arasında başqa bir heyvanın, sanki dəvə başının yerləşdiyini, II qapının girişi üzərində də belə fiqurun olduğunu qeyd etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iki şir

və onların arasında bir öküz başının təsviri Şirvanşahlar dövlətinin gerbidir. Təsvirdəki şirlər Şirvanşahlar dövlətinin güc və qüdrətinin, öküz başı isə ölkədəki bolluğun rəmzi idi. İbn əl-Fəqih əl-Həmadanınin təqribən eramızın 903-cü ilində yazılmış “Kitab əl-buldən” (Ölkələr kitabı) əsərində yerli sakinlərin şirləri divarların talismanları hesab etdiklərini qeyd edir. (10,69)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XV əsr memarlıq abidələri içərisində müdafiə xarakterli tikililərin olması ilə səciyyəlidir. Bu abidələrdən biri də Bakının qala divarlarıdır. Qala divarları bütün şəhəri əhatə edirdi. Həmin dövrdə Şamaxı şəhərinin divarları da yenidən qurulub bərpa edilmişdi.

Dini məqbərə və türbələrin tikilməsi bu dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Bunlar içərisində Şamaxı şəhərinin Mərzə kəndində yerləşən “Diri Baba” türbəsi Şirvan tikililəri arasında özünə məxsus yer tutur. Türbə qayalıqda salınmışdır. İkimərtəbəli olan “Diri baba” türbəsinin memarının adı Ustad Hacının oğlu şəklində yazılmışdır. Türbə 1402-ci ildə inşa olunmuşdur. (8,204)

Bu dövrdə Şirvanşahların mərkəzi Şamaxı şəhəri olmasına baxmayaraq, digər Azərbaycan şəhərlərində də türbələr tikilmişdir. Qəbələ şəhərinin Həməzə kəndində Şeyx Bədrəddin türbəsi, 1446-cı ildə inşa edilmişdir. Həmçinin Şeyx Barikin məqbərəsi də diqqətəlayiq tikililərdəndir.

Ticarət əhəmiyyətli tikililər içərisində karvansaralar xüsusi yer tutur. Orta əsr karvansaraları iki yerə bölünür. Birinci şəhər karvansaraları adlanır. Bu karvansaralar daha böyük həcmdə tikilərək bir və ya iki mərtəbəli olurdu. İkinci növ karvansaralar isə ticarət qovşağında yerləşirdi. Onlar daha çox qonaq otaqları, yardımçı binalardan ibarət olurdu.

XV əsr Azərbaycanın mədəni həyatında xəttatlıq və miniatür rəssamlığı xüsusi diqqət çəkən sahələrdən olmuşdur. Həm Şirvanşahlar hökmdarlarının saraylarında kitabxanalar yaradılmış və yazılan elmi, fəlsəfi, dini və tarixi əsərlərin üzü köçürülür və miniatürlər çəkilirdi. O dövrün tanınmış xəttatları içərisində Süleyman Əli Yaqubi, Əzhər Təbrizi, Mirabdulla Təbrizi, Mirəli Təbrizini misal göstərmək olar. Xəttatlıqla miniatürçü rəssamlığın birgə fəaliyyəti bu dövrün yeniliklərindən sayıla bilər. Şirvanın və Təbrizin miniatür məktəbləri çox məşhurlaşmışdı. Nizaminin

“Xosrov və Şirin” əsərinin miniatür rəsmləri yaradılmışdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bakının Şirvanşahların ikinci paytaxtı olmasını Z. Bünyadov orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq XII əsrə aid edir. Alim qeyd edir: “1186-cı ildə Şirvanşah I Axistan atabəy Cahən Pəhləvanın ölümündən sonra Qızıl Arslanın sultanlıqda vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edərək qoşunları ilə Azərbaycan ərazisinə soxuldu. Lakin Şirvanşah ağır məğlubiyyətə uğradı. Onun qoşunları isə Qızıl Arslanın təqibi altında Bakıya çəkildi. Bu vaxtdan etibarən Bakı Şirvanşahların ikinci paytaxtı oldu. Qızıl Arslan Şamaxını və Dərbəndə qədər olan torpaqları tutdu. Bu torpaqlar bir neçə il onun əlində qaldı”.

XII əsrdə Bakının Şirvanşahlar paytaxtının olmasının vacibliyini təsdiq edən digər bir fakt Şamaxının seysmik ərazidə yerləşməsi və tez-tez aşınmaya məruz qalması idi. Ehtimala əsasən, Şirvanşah I Axistan zəlzələdən sonra Bakını paytaxta çevirmişdi. Paytaxt şəhəri dəyişən Şirvanşah I Axistanın atası III Mənuçöhr tərəfindən Bakının qala divarları artıq XII əsrin əvvəllərində bərpa etdirilib möhkəmləndirilmişdi. Bu faktı XX əsrin 50-ci illərində qala divarlarının yarımürclərindən birinin uçması nəticəsində aşkar olunmuş kitabə də təsdiqləyir. Bu səbəbdən I Axistanın paytaxt kimi Bakı qalasını seçməsi təbii idi. Bundan əlavə, Bakı mühüm strateji və əlverişli limana malik idi. Oqtay Əfəndiyev qeyd edir ki, XV əsrdə Bakı Azərbaycanın iri ticarət - sənətkarlıq mərkəzi və Xəzər dənizindəki ən mühüm liman idi. Şamaxı ilə yanaşı Bakı da Şirvan hökmdarlarının iqamətgahı sayılırdı. Böyük sərvətləri ilə məşhur olan Şirvanşahlar sarayı burada yerləşirdi, qızılbaş rəhbərlərinin planlarında bu sərvətlərə sahib olmağa səy göstərilməsi əhəmiyyətli yer tuturdu.

İngilis səyyahı Cekinson qeyd edirdi ki, Şirvanın başlıca şəhərlərindən olan və XV əsrdə paytaxt Bakıya köçürülməsindən sonra belə öz əhəmiyyətini itirməyən Şamaxı “gözəl kral şəhəri”dir. Cekinson öz qeydlərində Şamaxıda ipək istehsalından bəhs edərək yazır ki: “Burada çoxlu ipək toxunur, oraya ipək almaq üçün hətta Genuya və Venesiya tacirləri də gəlirlər”. (2,48)

Bu dövrdə Şirvan şəhərlərində - Şamaxıda,

Şəkiddə, Bakıda, Ərəşdə əmtəə təsərrüfatını inkişafı həm ipəkçilik sahəsində, həm də bir çox sənətkarlıq məhsullarının istehsalı ilə bağlı daha da inkişaf edirdi. Bakının İçərişəhər hissəsində, Şamaxıda, Dərbənddə, Qəbələdə sənətkarlıq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan məhələllər fəaliyyət göstərirdilər.

Sara Aşurbəyli qeyd edir ki, məşhur Şirvan xalçaları haqqında məlumatlar Avropa intibahı dövrünə aid olan italyan, flamand və holland məktəbinə məxsus şəkillərdən bizə gəlib çatmışdır. Həmin əsərlərdə şəkil və bəzəklərin Şirvan xalçalarına mənsub olduğu görülməkdədir. Hans Memlinqin (XV əsr) “Mariya körpəsi ilə” şəklində “Şirvan” tipli Azərbaycan xalçası təsvir edilmişdir. Xalçaların Avropalı rəssamların rəsmlərində təsvir edilməsi onların Azərbaycandan Avropaya aparılaraq orada geniş yayılmasının göstəricisidir. (1,106)

Açar sözlər: *Şirvanşahlar sarayı, Murad darvazası, Divanxana, Diri baba türbəsi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti. B. 1997*
2. *Alxasova Həcər. Əsrlərə dayanan Tarix, Şirvanşahlarının əzəmətli məkanı- Şirvanşahlar sarayı. B. 2015*
3. *Hüseynov Məmməd Hüseyin. Şirvanşahlar saray memarlığında kodlaşmış elementlər və “quyu” kultu. B. 2015*
4. *İbrahimov Kamil. Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar tarixindən. B. 2016*
5. *Qasımov Xeyirbəy. Şirvanda memarlığın inkişafına dair (XV-XVI əsrlər). B. 2015*
6. *Hacıyev Yasir. Şirvanşahlar sarayı - Həqiqətlər və əfsanələr məkanı. B. 2013*
7. *Qiyasi Cəfər. Şah türbələrini medalyon kitabələri. B. 2015*
8. *Qiyasi Cəfər. Divanxana - Şirvanşahların saray köşkü. (Şirvanşahlar sarayı: Tarix, Həqiqətlər, mülahizələr) B. 2015*
9. *Miralay Fəxrəddin. Şirvanşahlar saray kompleksinin memarlığında humanizm elementləri B. 2015*
10. *Rzayeva Rəna. Şirvanşahların bayraqlarına*

dair araşdırmalar. B. 2014

Культурное наследие Ширваншахов в XV веке

РЕЗЮМЕ

Государство Ширваншахов было одним из государств, сыгравших важную роль в средневековой истории Азербайджана. С 12-го века произошло возрождение в социальной, политической и культурной жизни Ширваншахов, и были построены типичные для восточной архитектуры общественные и религиозные здания-мечети, минареты, замки, дворцовые постройки, караван-сарай и т. д.

В статье приводятся подробные сведения о дворцовом комплексе Ширваншахов, Бакинской резиденции правителей Ширвана.

Ключевые слово: *Дворец Ширваншахов, Ворота Мурада, Мавзолей Дири баба, Диванхане.*

Cultural heritage of Shirvanshahs in XVth century

SUMMARY

The state of Shirvanshahs was one of the states that played an important role in the medieval history of Azerbaijan. Since the 12th century, there was a revival in the social, social, and cultural life of the Shirvanshahov, and public and religious buildings typical of Eastern architecture - mosques, minarets, castles, palace buildings, caravanserais, etc. were built.

The article provides detailed information about the palace complex of Shirvanshahs, the Baku residence of the rulers of Shirvan.

Key words: *Shirvanshahs palace, Murad's gate, Diri Baba Mausoleum Divan xane.*